

ז

הפרוזבול כרקע להיתר המכירה בכתבי הראי"ה קוק

מבוא

א. פרוזבול

ב. היתר מכירה

ג. פרוזבול – עולבנא דדיינא

ד. הרידב"ז: תקנת הלל – רק בענייני ממון

סיכום

מבוא

הראי"ה קוק היה ממבססי היתר המכירה בשנת שמיטה, בהיותו רבה של יפו והמושבות ביהודה, ואחר כך גם כרב הראשי לארץ ישראל. מבטו היה רחב, אחראי וכולל, באשר למצוקות היישוב היהודי החקלאי המתחדש, ומסקנתו הייתה אז שהדרך הנכונה ביותר מבחינת ההלכה על מנת לקיים את מצוות השמיטה ולשמר את החקלאות היהודית המתפתחת, היא למכור את האדמות לגוי ולאפשר לחקלאים היהודים להמשיך את עבודתם, יחד עם מגבלות הלכתיות הנדרשות בשל מצוות השמיטה. הראי"ה קוק לא היה הראשון שתמך בהיתר המכירה, אך בכל זאת היתר המכירה מיוחס לו, מאחר שהוא זה שביסס את ההיתר בצורה רחבה ופעל לשם מימושו.

על היתר המכירה, על הלגיטימיות ההלכתית שלו, ועל מאבקיו של הראי"ה קוק בעניין, נכתב רבות. במאמר זה ברצוננו לבחון זווית נוספת לביסוס היתר המכירה בדברי הראי"ה קוק: האם, ועד כמה, שימשה תקנת הפרוזבול שתוקנה ע"י הלל בסיס הלכתי ורעיוני להיתר מכירת הקרקעות בשמיטה אצל הראי"ה קוק?

א. פרוזבול

התורה מצווה להשמיט ולא לגוש את החובות שמועד פירעונם חל לפני צאת שנת השמיטה. התורה אף מזהירה את המלווה שלא יימנע מלהלוות למי שנצרך, בשל החשד שמא הלווה לא ישיב לו את החוב עד סוף השנה השביעית (דברים טו, א-ב). ובכל זאת, בשלהי הבית השני נמנעו מלהלוות זה לזה, ולכן תיקן הלל את תקנת פרוזבול:

פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה "השמר

לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט) התקין הלל לפרוזבול
(משנה שביעית י, ג).

הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם (משנה גיטין ד, ג).

העיקרון של פרוזבול הוא שהמלווה מוסר את היכולת לגבות את חובותיו לידי
בית הדין:

זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום
פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה, והדיינים חותמין למטה
או העדים (משנה שביעית י, ד).

בית דין רשאים לגבות חובות מלווים, מאחר ועל בית דין אין מצווה לשמט: "א'ת
אחיק תשמט ידך" (דברים טו, ג) – ולא המוסר שטרותיו לבית דין" (ירושלמי שביעית י, א).
או שגם אם חלה על בית דין מצוות שמיטת כספים, לבית דין יש יכולת להפקיע ממון
אם יש צורך בדבר או בשל תקנה: "מוסר שטרותיו לבית דין, דתפסי להו בי דינא"
(גיטין לו ע"א) – "והפקרן הפקר, וגבי מלווה לא קרינן ביה לא יגוש" (רש"י שם).

תקנתו של הלל סייעה לעניים ולעשירים. היא אפשרה למלווים העשירים להמשיך
להלוות, בידעם שיש ביכולתם אפשרות לגבות את החוב אם ירצו בכך, וגם הועילה
לעניים להמשיך ולקבל הלוואות: "מאי פרוסבול? אמר רב חסדא: פרוס בולי ובוטי.
בולי – אלו עשירים... בוטי – אלו העניים" (גיטין לו ע"ב-לז ע"א).¹

את מנגנון הפרוזבול שתיקן הלל יש לראות כשלושה מעגלים הקשורים זה בזה:
[א] תקנה דתית. [ב] תקנה חברתית. [ג] תקנה כלכלית – תקנת שוק.

[א] **תקנה דתית** בשל העובדה שהמלווים נמנעו מלהלוות, וכאמור במשנה בשביעית
(י, ג): "ועוברין על מה שכתוב בתורה: 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר
קרבה שנת השבע שנת השמטה, ורעה עינך באחיק האביון ולא תתן לו, וקרא עליך אל ה'
והיה בך חטא'" (דברים טו, ט). העובדה שבתורה כבר מופיעה האפשרות לפיה יתכן ויהיה
מצב ומלווים יימנעו מלהלוות מפני שלא יקבלו את כספם חזרה, מלמדת על הקושי
האמיתי שיש בקיומה של מצוות שמיטת כספים. המלווים מלווים מתוך רצון לקבל את
הכסף בחזרה, ובכל זאת קיים חשש שמא יגיע מועד הפירעון והלווה לא יוכל להשיב,
ולאחר ראש השנה של השנה השמינית יישמט החוב.²

1. הרב שלמה זלמן אויערבך, שו"ת מנחת שלמה א סי' מז, א, כתב שאם מדובר באנשים נורמטיביים
שדרכם אכן להחזיר את חובותיהם, אז הוא נקרא בליעל, "מפני שאסור להימנע מעשות חסד בגלל
פחד שוא ומדומה". אך אם מדובר בלווים שישנה סבירות רבה מאד שאכן לא יחזירו את החוב –
אין מצווה להלוות להם, ואין עוברים על האיסור.

2. הפרוזבול כתקנה דתית: הר"ע מברטנורא שביעית י, ג, וכן מועד קטן ג, ג; הלבוש, חושן משפט סי'
סז, ח; תומים חושן משפט שם ס"ק לה.

[ב] **תקנה חברתית** – שנועדה לאפשר לעניים להמשיך וללוות, ולתת רשת בטחון לאותם עשירים שרוצים בכל זאת את כספם בחזרה, וממילא לא לעבור על איסור התורה: "פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט). הימנעות מלהלוות פירושה הרחבת הפערים בין עניים לעשירים. במשנה בשביעית (י, ג), מודגש גם הפן החברתי: "שנמנעו מלהלוות זה לזה"³.

[ג] **תקנה כלכלית** – תקנת שוק. הלוואות הדדיות מניעות את חיי המסחר והכלכלה, והימנעות מלהלוות משתקת אותם ופוגעת בהם. התנהלות כזו היא בניגוד להכוונתה של התורה הדורשת להמשיך להלוות ולא לחשוש משנת השמיטה. הלל, כמנהיג אחראי ובעל ראייה רחבה וכוללת, התערב בחיי השוק והמסחר על ידי יצירת מנגנון הלכתי, כדי שלא ליצור משבר כלכלי בחיי השוק והמסחר. המשנה בגיטין (ד, ג) קשרה את תקנת הלל במסגרת תקנות אחרות שעניינן תיקון העולם: "הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם". זו תקנה עקרונית ומשמעותית ביותר, שכמותה אכן מוטל על מנהיגות – סנהדרין, נשיאות או בית דין – לתקן כשיש צורך בדבר: "על פי התורה אשר יורוך" (דברים יז, יא) – אלו התקנות והגזירות והמנהגות שיוורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם" (רמב"ם הל' ממרים א, ב).

ב. היתר מכירה

הראי"ה קוק עצמו הרבה לכתוב על התוקף של היתר המכירה: במבוא לספרו שבת הארץ, בתשובותיו שבשו"ת משפט כהן, ובאגרותיו⁴. בדבריו על תקנת הפרוזבול ניתן למצוא את הבסיס והרקע לקריאתו זו לבדוק בכל פעם מחדש את נחיצות היתר המכירה והשימוש בו,⁵ כשהאריך להסביר בעקבות דברי הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל

3. כך הסבירו: רש"י גיטין לז ע"א ד"ה בולי; ר"ש שביעית י, ג; רשב"ם בבא בתרא סה ע"ב; רבנו גרשום בבא בתרא כז ע"א. הרב יוסף קארו (כסף משנה הלכות ממרים ב, ב) האריך להסביר: "פרוזבול לאו גדר הוא פן יפרצו על דברי תורה, דאדרבה דין תורה הוא שישמט, והלל הפקיע הממון ותיקן דלא לישמט. ואע"ג דאמרין התם שהתקין פרוזבול לפי שראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברים על מה שכתוב בתורה השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל, לאו איסורא לגמרי הוה עבדי כשנמנעין מלהלוות, דהא שב ואל תעשה הוא. ודרך כלל עיקר תקנת הפרוזבול לא היה סייג לתורה אלא מפני תקנת העניים שלא תנעול דלת בפניהם ומפני תקנת העשירים שלא יפסידו... לאו סייג לתורה עבד, אלא תיקון לעשירים שלא יפסידו ותיקון לעניים שלא תנעול דלת בפניהם". בתפארת ישראל (משנה שביעית י, ג, יכין אות יז) כלל את שני הנימוקים שצינו בהנמקת תקנת הלל: "שלא יחטאו ושלא יפסידו". כך גם בפירוש זיו הים על ירושלמי שביעית י, ב.

4. ראה: הרב יהודה הלוי עמיחי, "הרב קוק והיתר המכירה", התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 383-390.

5. במקורות רבים עסק הראי"ה קוק בסוגיית פרוזבול שבגיטין לו ע"א-לז ע"ב, ובמקבילה שבירושלמי שביעית י, א, אך דבריו שם עוסקים בשאלה האם שביעית בזמן הזה נוהגת מהתורה או מדרבנן.

ט, טז), את תוקף תקנתו של הלל על פי השיטות השונות שבראשונים. לבסוף הוא כתב כך:

ולפי זה בשביעית דאורייתא, אם מגיע הכרח לקבוע איזה היתר של הפקעה לרבים – אין לקבוע אותו לדורות כי אם להוראת שעה, כדין של הפקעת בית דין בממון שבקום ועשה, שהיא רק להוראת שעה ומיגדר מילתא להדעה הסוברת שעיקר יסוד הפרוזבול הוא משום זה רק בשביעית דרבנן שנתבארה לעיל. ואפילו אם שביעית היא דרבנן, אם אפשר לעשות את ההפקעה ההיא רק להוראת שעה, שבזה יתוקן הענין של המכשול – אין לעשות זה בקביעות. כי הלא גם ללמד לרבים ההפקעה שהיא דין תורה הוצרכנו להסביר דוקא משום שראה שעוברים על הכתוב בתורה, ושהיה הכרח לעשות תקנה לעניים ולעשירים, והתיקון לא היה בא מהוראת שעה, כי אם לא יהיו המלומים בטוחים גם לשמיטות הבאות, יש שיימנעו מלהלוות הלוואות גדולות העומדות זמנים ארוכים, והיה גם הקלקול גדול. אבל אם אפשר לתקן דבר על ידי הפקעה של הוראת שעה – אין ללמד דין הפקעה לרבים בקביעות.

ולפי זה, ענין הפקעת שמיטת קרקעות הנהוגה על ידי מכירה לנכרי, כיון שאפשר לתקן כל זמן שהמצב דורש לפי הענין של הסרת מכשול שלא יבואו לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש, ושלא תצא מזה קלקלה להעניים, וליישוב הארץ בזמננו, וכל זה מתוקן הוא על ידי הוראה מיוחדת לכל שמיטה לפי הצורך שלה – אין ללמד לרבים הפקעה כזו בתורת תקנה קבועה, כי אם להורות על פי הוראת שעה בכל שמיטה לפי ענינה ולפי מצב העם היושב בארץ ישראל, שלהם נוגע ענין ההיתר שנעשה על ידי הפקעה זו (שבת הארץ, חלק ג, עמ' 67-68).⁶

ראה: שבת הארץ, מבוא, פרקים א-ז; שו"ת משפט כהן סימנים נח, סט, ועוד. על נוסח הפרוזבול עליו חתם הראי"ה קוק בשלהי שמיטה תרצ"א, ראה: אגרות חמדה (מהד' תשס"ח), עמ' 239. הראי"ה קוק כתב ביאור מקיף לרמב"ם הלכות שמיטה ויובל – שבת הארץ. ספר זה יצא עוד בחייו בשנת תר"ע, ובו ביאורו לרמב"ם עד פרקים א-ט. הוא הודפס מספר פעמים ע"י מוסד הרב קוק, ירושלים. לקראת שמיטה תשנ"ד, הוציא מכון התורה והארץ (כפר דרום ת"ו) את הספר שבת הארץ, חלקים א-ב, עם ביאור הנקרא: תוספת שבת, ובו תוספות וביאורים לדברי הראי"ה קוק. לקראת שמיטה תשס"א, הוציא שוב מכון התורה והארץ ספר זה במהדורה מורחבת יותר, עם השלמות ותיקונים. ביאורי הראי"ה קוק בשבת הארץ לפרק ט העוסקים בהלכות שמיטת כספים ובפרוזבול, שהודפסו בספרי שבת הארץ עד עתה (שבת הארץ, מהדורת מכון התורה והארץ, תש"ס, חלק ב עמ' 705-716), הם מהדורה קמא של דברי הראי"ה קוק. לפרק ט כתב הראי"ה קוק פירוש נוסף – מהדורה בתרא, שם מופיעים הדברים שהובאו כאן. דבריו ופירושי לפרק ט (מהדורה

דבריו של הראי"ה קוק לפיהם אין לתקן תקנה שתעקור בקביעות מצווה מהתורה נשענים על דברי התוספות, שהסבירו את שאלת הגמרא: "מי איכא מידי דמדאורייתא משמט שביעית, ותיקן הלל דלא משמט?" (גיטין לו ע"א) – כיצד יכל הלל לתקן תקנה העוקרת מצווה מהתורה:

דקשיא ליה דלא היה לו להלל לעקור שביעית שהיא דאורייתא. ואף על גב דדרשינן בספרי "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" (דברים טו, ג) ולא של אחיך בידך, מכאן אמרו המלוה חבירו על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין אין משמיטין, מכל מקום לא היה לו לעשות תקנה ללמד לעשות כן שביטל בכך השמטת כספים שצותה תורה (גיטין לו ע"א תוד"ה מי).

לפי התוספות, האפשרות למסור חובות לבית דין יכולה להיות אף כשביעית נוהגת מהתורה, אלא שתקנת הלל גרמה לכך שההמון יעשה כן באופן גורף ולא רק במצבים מיוחדים, ובכך בעצם יכול להיווצר מצב שמצוות שמיטת כספים תתבטל גם ששמיטה חלה מהתורה. תשובת הגמרא היא, שהלל תיקן את תקנתו מאחר שביעית בזמן הזה נוהגת מדרבנן, והיה צורך לתקן תקנה עקרונית שתועיל למספר שמיטות כדי שהעשירים לא יימנעו מלהלוות הלוואות ארוכות טווח, אלא שגם אז אין לעשות זאת כתקנה קבועה אלא לבדוק מדי פעם את נחיצותה. מכאן השליך הראי"ה קוק להיתר המכירה. אף הוא רואה בתקנת היתר המכירה שלוש מטרות, כפי שכתב כאן בקצרה ובתמצות, וחזר על כך פעמים רבות: [א] תקנה דתית – "שלא יבואו לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש". [ב] תקנה חברתית – "ושלא תצא מזה קלקלה להענייים". [ג] תקנה יישובית כללית – "וליישוב הארץ בזמננו". עיון בדבריו מלמד על הקבלה לשונית ברורה, בין תקנת פרוזבול שבמשנה, בגמרא ובתוספות, לבין דבריו ביחס להיתר המכירה:

[א] "שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה" (משנה שביעית י, ג).

לעומת:

"הסרת מכשול שלא יבואו לעבור על איסורי שביעית באיסור ממש".

בתרא), וכן לפרקים י-יג, העוסקים בהלכות יובל, בתי ערי חומה וחצרים, וערי הלויים, היו ספונים בכתב ידו ולקראת שנת שמיטה תשס"ח הוציא אותם לראשונה מכון התורה והארץ בספר: שבת הארץ – חלק ג, עם תוספת שבת. מלאכת ההדרת הספר החלה עוד במכון התורה והארץ בכפר דרום ת"ו, והמשיכה במכון התורה והארץ באשקלון.

[ב] "מאי פרוסבול? אמר רב חסדא: פרוס בולי ובוטי. בולי - אלו עשירים... בוטי - אלו העניים" (גיטין לו ע"ב-לז ע"א). "בולי ובוטי: עשירים ועניים. עשירים שלא יפסידו, ועניים שלא ינעלו דלת בפניהם" (רש"י שם).

לעומת:

"ושלא תצא מזה קלקלה להעניים וליישוב הארץ בזמננו".

[ג] "לא היה לו לעשות תקנה ללמד לעשות כן שביטל בכך השמטת כספים שצותה תורה" (תוס' גיטין לו ע"א ד"ה מי).

לעומת:

"אין ללמד לרבים הפקעה כזו בתורת תקנה קבועה".

המסקנה המתבקשת היא שכשם שהלל תיקן תקנה לצורך שעה על מנת למנוע תקלה מהעשירים שלא יימנעו מלהלוות, ולטובת העניים שיוכלו להיעזר בקבלת הלוואות, ובאופן כללי לטובת המשק על מנת שימשיכו להלוות זה לזה גם הלוואות ארוכות טווח ולנהל חיי חברה וכלכלה תקינים, כך יש מקום לתקן תקנה לטובת היישוב החקלאי, ע"י היתר מכירה, בשל המצב המסוים בו נמצא המשק, תוך כדי בדיקה בדבר נחיצות השימוש בתקנה.

יש לשים לב לתיאור מצבם ומעמדם של החקלאים ע"י הראי"ה קוק: "שלא תצא מזה קלקלה להעניים וליישוב הארץ בזמננו". החקלאים מוגדרים כאן כעניים, בדומה לתקנת הלל שנועדה לסייע ללווים העניים. בנוסף, בולט המבט הכולל והרחב על מצב היישוב היהודי בארץ, בדומה להלל שמבטו היה רחב באשר להבנת המשמעות החברתית - כלכלית ותוצאותיה השליליות כשנמנעו מלהלוות זה לזה. פער מתרחב בין עניים לעשירים שלא מאפשר קיומה של חברה תקינה, וכן מציאות בה לא יהיה ניתן לקיים יישוב יהודי בארץ אם לא תמצא דרך הלכתית לאפשר לחקלאים להמשיך לעבוד בדרכים מותרות בשנת שמיטה, על מנת לקיים את החקלאות הצעירה והמתפתחת.⁷

7. פרנסתם של הנזקקים וחיזוק היישוב היהודי בארץ, שימש משקל משמעותי אצל הראי"ה קוק בהקשרים נוספים. הראי"ה קוק התיר שמן שומשומין לפסח, עם זאת שהוא מסכים ששומשומין הם קטניות, בעיקר בשל הסיבה, שתהליך הפקת השמן הוא ללא מגע עם מים, ועל כך לא גזרו גזרת קטניות. הוא ניהל התכתבות ארוכה עם רבני הברד"ץ בירושלים, ובין דבריו כתב: "וביחוד אולי לא היה הענין נוגע כל כך לתקון הישוב כמו עכשיו, שעלינו להשתדל לתן עז ועצמה לכל דבר של חרשת המעשה שעושין אחינו בני ישראל בארץ הקדש בכחותיהם הרפים, יחזקם ד'. ולפי מדת הפרנסה המצומצמת, בעונותינו הרבים בארץ הקדש, יש בכח שבוע של פסח לחזק את העסק כמו ערך איזה חדשים של שאר הימים, מפני שבשבוע זה יהיו הכל זקוקים דוקא לשמן

כל זה על בסיס ההנחה ששביעית בזמן הזה נוהגת מדרבנן, ולפיכך כשם שניתן להיעזר בתקנת פרוזבול כן הוא בהיתר מכירת קרקעות. יהיה זה חריף לומר, אך יתכן לטעון שהראי"ה קוק ראה עצמו כהלל בזמנו באשר להיתר מכירת קרקעות. אמנם הראי"ה קוק לא היה הראשון שהציע את השימוש בהיתר המכירה, אך אין ספק שמעת שעלה לארץ והתמנה לרבה של יפו והמושבות שביהודה הוא זה שביסס והרגיל את מעט החקלאים שהיו בארץ ושלא היו מסוגלים לשמט את קרקעותיהם להיזקק להיתר המכירה.

במקום נוסף בספר שבת הארץ, כשהוא דן בדברי הרמב"ם בגדר מצוות שמיטה בזמן הזה שהיא מדרבנן (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ט, א), רמז שוב הראי"ה קוק בקצרה על הקשר והדמיון שבין תקנת פרוזבול לבין היתר המכירה:

כתבו הפוסקים שעיקר הוא שנוהג בזמן הזה מדרבנן, וצריך למיהדר בכל מאי דאפשר לעשות כדת של תורה: בשמיטת כספים – ע"י תיקון פרוזבול, ובשמיטת קרקעות – לקיים כדינא כל מה שאפשר, ומה שאי אפשר לעשות על פי סדרי היתר של מכירה או שכירות לנכרי וכיוצא בזה (שבת הארץ חלק ג עמ' 31).

אמנם, היה מקום לראי"ה קוק לכתוב בשמיטת כספים, כמו שכתב בשמיטת קרקעות: לעשות כדינא כל מה שניתן, ואם לא אז ע"י פרוזבול.⁸ מכל מקום ההשוואה בין תקנת פרוזבול לבין היתר המכירה בולטת וברורה. על היות תקנת פרוזבול תקנה שיש לבדוק את נחיצותה ולהשתדל לקיים את המצווה בשלמות, כתב הראי"ה במקום נוסף:

כיון שראה הלל שצריך הדבר תיקון, תיקן פרוזבול בכח בית דין כדי

שומשומין הכשר הנעשה בידי ישראל הנאמן, ובזה יתחזקו ידיו וינהל את העסק בטוב ויתחזק כח בנין ארץ הקדש וישובה, שכדאי להתיר בגלל זה כל דבר שאפשר להתיר בשעת הדחק" (ש"ת אורח משפט, אורח חיים סי' קיב). כך גם באשר למאבקו של הראי"ה למען אתרוגי ארץ ישראל שאינם מורכבים. אתרוגים מורכבים פסולים למצווה, ויש לקחת אתרוגים לא מורכבים, ובמיוחד שיש בלקיחת אתרוג לא מורכב מארץ ישראל חיזוק ידי המתיישבים היהודים: "לזכות את ישראל במצוה ברורה באתרוגים הבטוחים גם מספק מורכבים שמציאותם בזה"ז אי אפשר להיות כי אם ע"י אחינו העוסקים בבנין ארץ הקדש... שעל ידי זה יתוספו גם כן נטיעות פרי עץ הדר בארץ ישראל ע"י אחינו בני ישראל ויתרבה גם כן ישוב ישראל בארץ קדשנו" (עץ הדר השלם, אות מט), וראה במבוא למהדורת, ירושלים תשמ"ו, עמ' 19-34.

8. הראי"ה קוק הציע כאן אפשרות נוספת של השכרת הקרקע לגוי. האפשרות להשכיר קרקע לגוי בשמיטה ולא למכור לו נידונה ע"י פוסקים רבים. ראה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק י, סימנים לז-מד.

שישמר הזכר, ולכשתהיה השעה ראויה – שתחזור המצווה לאיתנה, ע"י הזכרת פרוזבול הנעשה ע"פ דיניו ותנאיו המיוחדים (הראי"ה קוק, בתוך: ניצני ארץ – עניני שביעית, ו, תשמ"ח, עמ' 49; אגרות חמדה, מהד' תשס"ח, עמ' 269)

גם ביחס להיתר המכירה ציין הראי"ה מספר פעמים שהוא תקף ונכון, אלא שמדובר בהוראת שעה, ובכל שמיטה יש לבדוק מה מידת הצורך והנחיצות להשתמש בהיתר. כך למשל הוא מסיים את המבוא הארוך והיסודי לספרו שבת הארץ, לאחר שביסס ועיגן הלכתית את היתר המכירה:

אחרי כל אלה אין מקום לערער על דרך הוראה זו במקום דחק שנוגע להפסד של רבים, אפילו אם לא היה הדבר נוגע לשיבת ארץ ישראל, וק"ו שהדבר נוגע ליסוד חיי נפש של ישיבת ארץ ישראל. ולא נקבעה בזה שום הלכה קבועה, רק בתור הוראת שעה. כשיתברר הדבר לבית דין הגון הבקי במצב הישוב ובסדריו, שאין דרך אחרת לקיומו של הישוב, יעשה את מעשיו לשם שמים, וה' עמו (שבת הארץ – מבוא, פרק טו, עמ' 177).

ואכן קריאה זו של הראי"ה קוק לבדוק בכל פעם מחדש את הצורך והנחיצות בהיתר המכירה, לא בשל ערעור על עצם ההיתר, אפיינה את הרבנים הראשיים לדורותיהם שהיו צריכים לתת את הדעת כיצד להתמודד עם הלכות השמיטה בהתאם למציאות הכלכלית, הבטחונית והחקלאית לקראת כל שנת שמיטה. גם רבנים אחרים, שתומכים הלכתית בתוקפו של היתר המכירה, נענו ופעלו בהתאם לקריאתו זו של הראי"ה קוק, ועסקו לפני שנת שמיטה בשאלה מה מידת הצורך להיעזר בהיתר זה, בהנחה שההיתר הוא רק צורך שעה. גם מתנגדי היתר המכירה הרבו ומרבים לצטט את הראי"ה קוק, שההיתר הוא רק הוראת שעה, ואין להשתמש בו בקביעות.⁹ תקנה שפושטת בקרב ישראל קשה לעוקרה, גם אם הסיבות לתיקונה כבר חלפו. האמירה הנחרצת שהיתר המכירה הוא הוראת שעה, ויש לבדוק בכל שמיטה את נחיצות השימוש בה, באה להעמיד בלם, שלא להיות רגיל בה. אמנם בקרב הציבור הרחב, בין החקלאים והצרכנים ובהם גם ברובו של הציבור הדתי לאומי, פשטה תקנה זו, אך בכל זאת, הרבנים שמורים הלכה לציבור המקבל את תוקפו של היתר המכירה, בודקים בכל פעם מחדש את נחיצות השימוש בה.

9. על כל אלה, ראה במסמכים ובהפניות הרבות במאמרו של הרב שמואל כ"ץ, "מפעילותה וממסמכיה של הרבנות הראשית בעניני שנת השמיטה", התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 286-353.

ג. פרוזבול – עולבנא דדינא

כאמור תקנת פרוזבול משמשת בסיס ומקור לתקנת היתר מכירה. במקום נוסף מצביע הראי"ה קוק על כך שתקנת פרוזבול היא לשעה, ושהיה אף ערעור בתקופת האמוראים על נחיצות השימוש בה. דבריו עוסקים באמירתו של האמורא שמואל באשר לפרוזבול:

אמר שמואל: הא פרוסבלא עולבנא דדיני הוא, אי איישר חיל אבטליניה. אבטליניה? והא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין? הכי קאמר: אם איישר חיל יותר מהלל אבטליניה (גיטין לו ע"ב).

שמואל לא ערער על העובדה שנוצרה בעיה בשל הימנעות העשירים להלוות לעניים. דבריו מכוונים כנגד התקנה, המנגנון, שנועד להתמודד עם אופן ההתנהלות של העשירים. את דברי שמואל ניתן לפרש בשלושה אופנים:

א. שמואל סובר שתקנת הפרוזבול היא לא נכונה כלל מבחינת התוקף ההלכתי שלה, כי אין מדובר על מסירת שטרות ממשית לבית הדין. על כן, זהו עולבנא דדיני: "לשון חוצפא, שנוטלים ממון שלא כדין בחזקה" (רש"י ד"ה עולבנא).¹⁰ עלבונם של הדיינים הוא שהתקנה כפי שהציע הלל הופכת אותם לגזלנים בעל כרחם שלא כדין. מסתבר שהדיינים נוטים לטובת המלווה, על אף שהוא לא ממש מסר את שטרותיו לבית הדין, ולא מתקיים כאן תהליך שיפוטי אמיתי.

ב. אפשרות אחרת היא, ששמואל לא יצא עקרונית נגד תקנת הלל, אלא טען שהלל דאג לתקנתם של העשירים והעניים, הוא חרד למעמד בית הדין. הדיינים אינם גזלנים ח"ו, והתקנה בצורתה זו לגיטימית, אך למרות זאת, פשוט תהליך מסירת השטרות לבית דין, שזהו בסיס תקנת הפרוזבול, כאשר בפועל השטרות לא נמסרות לבית הדין, מביאה לידי פגיעה וזילות במוסד בית הדין: "לישנא דחוצפא היינו משום דאיכא זילותא דבי דינא שיהיו הם הנוגשים" (פני יהושע, גיטין לו ע"א).

ג. אפשרות נוספת היא שהערת שמואל אינה במישור הממוני, האם הדיינים אכן גוזלים, וגם לא במישור של מעמד מערכת המשפט, אלא ביחס לשמיטה עצמה: "עולבנא דדינא – דמפקעי שמיטה" (הרב נתן ב"ר יחיאל מרומי, הערוך, ערך עלב). כך גם הסביר הפני יהושע: "ועוד, דמיחזי כאילו הם עוקרין מצות שביעית". חכמים תיקנו ששמיטת כספים תנהג בזמן הזה, ותקנת הפרוזבול של הלל עוקרת באופן מעשי את תקנת חכמים. בפועל יוצא שכל בית דין בו נעשה פרוזבול עוקר את תקנת חכמים שתקנו ששמיטת כספים תחול בזמן הזה מדרבנן.

10. וכן ראשונים נוספים: ר"ן גיטין דף יט ע"א בדפי הרי"ף; מאירי גיטין לו ע"ב, ועוד.

עם זאת ששמואל ערער על תקנת הלל, על פניו נראה שבכל זאת הוא גיבה ואף חיזק את ביצוע התקנה. לפי שמואל, אם עושים פרוזבול יש לעשות זאת באופן רציני ורק במסגרת בית דין שביכולתו להפקיע ממון:

דאמר שמואל: לא כתבינן פרוסבול אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרדעא... דלמא כי תקין הלל לדרי עלמא – כגון בי דינא דידיה, וכרב אמי ורב אסי, דאלימי לאפקועי ממונא (גיטין לו ע"ב).

על פניו אכן נראה שהלכה זו של שמואל מחזקת בצורה משמעותית את תקנת הפרוזבול. אולם, הרמב"ן הסביר שדברי שמואל הללו באו מתוך מגמה לבטל את הפרוזבול:

הא דאמר שמואל דלא כתבינן פרוזבלא אלא או בבי דינא דסורא או בבי דינא דנהרדעא, לא קיימא לן כוותיה,¹¹ דשמואל לטעמיה דמהדר לבטוליה (גיטין לו ע"ב).¹²

לא בכל דור ולא בכל מקום קיים בית דין שכזה שבסמכותו וביכולתו להפקיע ממון. ההלכה לפיה יש לעשות פרוזבול רק בבית דין שכזה, מחזקת את הפרוזבול מחד, אך מאידך מצמצמת מאד את יכולת ההזדקקות לפרוזבול. איך שלא נפרש את דברי שמואל, מאחר והוא כנראה הסכים שעדיין קיימת בעיה בכך שהעשירים אינם מלווים לעניים, אך איננו מסכים לתקנת הפרוזבול, מהם הפתרונות שהוא מציע לבעיה?

הראי"ה קוק טען שלשמואל הייתה הערכה אחרת באשר לנחיצות הפרוזבול בזמנו, ולכן נאמר בגמ' (שם) ששמואל אמר שאם היה בכוחו הוא היה מבטל את הפרוזבול, אלא שאין בכוחו לעשות כן, כי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין. לדבריו, לשמואל היו פתרונות אחרים כיצד להתמודד עם מלווים שבכל זאת רצו את כספם חזרה:

אהא דאמר שמואל האי פרוזבלא עולבנא דדייני הוא אי איישר חילי אבטליניה, והא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין, והא התם בודאי כשמבטל הפרוזבול ישובו לקיים מצות עשה דהשמטת כספים כדין תורה, ואפילו הכי בעי בית דין גדול דוקא. ואף אם נאמר, דצריכין לזה גם כן ביטול הטעם, פשוט הוא דאם היה נוהג גם בימי שמואל הטעם של הלל, עד שהיו עוברים על

11. אם כי הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל ט, יז, וכן המרדכי בגיטין רמז שעט פסקו כשמואל.

12. כך כותב גם המאירי בשמו של הרמב"ן.

מה שכתוב בתורה, איך היה שמואל רוצה לבטל ולהביאם לידי קלקול, ומסתמא ראה שבזמנו אפשר היה לצאת מידי הקלקול באופן אחר. ויש לומר [א] דשמואל לטעמיה היה יכול להנהיג להלוות על המשכון, ואי משום תקנת עניים, שאין להם משכון, אזיל לטעמיה דסבירא ליה בבבא מציעא פב ע"א, דמאן דאוזיף ליה אלפא זוזי לחבריה ואנח ליה קתא דמגלא, אבד קתא דמגלא – אבד אלפא זוזי, ולדעת הסוברים כמותו, הלא דינא הוא דהכא נמי גבי שביעית, המלווה על המשכון אינו משמט גם על מה שהוא שלא כנגד המשכון, כדעת יש מי שאומר בחו"מ סי' ס"ז סי"ב. [ב] או דאזיל לטעמיה במכות ג ע"ב לדברי איכא דאמרי, שהמלווה את חברו לעשר שנים אין שביעית משמטתו. [ג] או כשמתנה על מנת שלא תשמטנו בשביעית כדמסיק התם, ומצא בזמנו שהיה הדבר אפשר להרגיל את הציבור בכך, ולא יהיו עוברים על מה שכתוב בתורה, ועל כל זה היה משתוקק לבטל את הפרוזבול משום דסבירא ליה דהוא עולבנא דדייני. ואף על פי שרצה לשוב לקיום המצוה לא היה אפשר לו למיעקר תקנתא דהלל, משום דאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין (ש"ת משפט כהן סימן ד עמ' 13).

דברי הראי"ה קוק מתבססים על הערכה, שבזמנו של שמואל היה אפשר להרגיל את אותם מלווים שבכל זאת רוצים לקבל את כספם בחזרה, לנהוג מבחינה הלכתית בצורה כזו שכבר בעת מתן ההלוואה יתנו ביניהם המלווה והלווה על הדרך בה יוחזר החוב. הראי"ה קוק לא הצביע על המקור להערכתו, ומכל מקום הוא ציין לשלוש הלכות משמו של שמואל, בהן יש פתרונות אחרים:

[א] המלווה על המשכון – במשנה נאמר: "המלווה על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין אין משמיטין" (משנה שביעית ז, א). בירושלמי מופיע משמו של שמואל שהמשכון איננו חייב להיות בשווי ההלוואה, ויכול להיות גם בשווי נמוך מאד:

המלווה על המשכון. שמואל אמר: אפילו על המחט (ירושלמי שביעית ז, א).

פרשני הירושלמי (פני משה וקרובן העדה שם) מפנים לדברי שמואל (בבא מציעא פב ע"א; שבועות מג ע"ב) הסובר באופן כללי ביחס להלוואה במשכון, ששווי המשכון אינו חייב

13. הראי"ה קוק לא הזכיר בדבריו כאן את היתר המכירה. תשובה זו נכתבה בט"ז טבת תר"פ, עשר שנים לאחר שכתב את שבת הארץ, ולאחר ההתמודדות הגדולה שלו לטובת היתר המכירה בשנת תר"ע. אעפ"כ הדברים תואמים את דבריו בשבת הארץ שהובאו לעיל. הראי"ה קוק הזכיר את ערעורו של שמואל גם בשבת הארץ, מבוא, עמ' 114-115.

להיות בשווי ההלוואה, וכדוגמת הנותן כמשכון קת של מגל כנגד הלוואה של אלף זוז. גם ביחס לפרוזבול נפסק:

המלווה על המשכון אינו משמט שכנגד המשכון. ויש מי שאומר שאף היתר על המשכון אינו משמט (שולחן ערוך חושן משפט סי' סז, יב).

דעת "יש מי שאומר" היא כדעת שמואל (גר"א שם ס"ק כו). מכל מקום, על פי דברי שמואל בירושלמי, אכן המלווה על המשכון אינו משמט גם אם המשכון הוא מחט. לפי שמואל, אם הצדדים יתנו ביניהם מראש שההלוואה היא על משכון, ואפילו המשכון בשווי מחט, שזה יכול כל לווה לתת, אזי החוב לא ישמט. [ב] המלווה את חברו לעשר שנים, אין שביעית משמטת. העיקרון הוא, שבין המלווה והלווה מוסכם מראש שזמן הפירעון יהיה לאחר שנת השמיטה או אפילו לאחר שתי שמיטות (שהרי במהלך עשר שנים יכולות לחול שתי שמיטות). חוב שזמן הפירעון שלו חל לאחר השמיטה אינו משמט, וכפי שמובא בשמו של שמואל:

איכא דאמרי, אמר רב יהודה אמר שמואל: המלווה את חברו לעשר שנים – אין שביעית משמטתו, ואף על גב דאתי לידי "לא יגוש", השתא מיהא לא קרינן ביה "לא יגוש" (מכות ג ע"ב).

אין הכוונה דווקא לעשר שנים, אלא שאם מועד פירעון החוב הוא לאחר ראש השנה, החוב לא נשמט. הצעה זו אמנם טובה למלווה שלא זקוק לכסף לפני ראש השנה של השנה השמינית, אך מלווה שזקוק לכסף לפני ראש השנה – אם הלווה לא יחזיר לו במועד, או לפחות עד ערב ראש השנה של השמינית, אזי החוב ישמט. זו אם כן הצעה נוספת, אך שיעילותה מוגבלת רק למלווה שלא זקוק לכסף לפני ראש השנה של השנה השמינית.

[ג] המתנה "על מנת שלא תשמטני בשביעית". הצעה זו נזכרת גם כן משמו של שמואל:

ואמר רב יהודה אמר שמואל: האומר לחברו על מנת שלא תשמטני שביעית – שביעית משמטת. לימא קסבר שמואל: מתנה על מה שכתוב בתורה הוא, וכל המתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל? והא איתמר: האומר לחברו על מנת שאין לך עלי אונאה – רב אומר: יש לו עליו אונאה, ושמואל אומר: אין לו עליו אונאה! הא איתמר עלה: אמר רב ענן, לדידי מפרשא ליה מיניה דשמואל: על מנת שאין לך עלי אונאה – אין לו עליו אונאה, על מנת שאין בו אונאה – הרי יש בו אונאה, הכא נמי: על מנת שלא תשמטני בשביעית – אין שביעית משמטתו, על מנת שלא תשמטני שביעית – שביעית משמטתו (מכות ג ע"ב).

התניה שהשביעית, כלומר השנה עצמה, לא תשמט – היא פסולה, כי זו התניה על שכתוב בתורה. לעומת זאת, התניה לפיה הלווה אומר למלווה 'על מנת שאתה לא תשמט בשביעית', אינה התניה על שכתוב בתורה, כי ללווה מותר להחזיר, ואף רוח חכמים נוחה ממנו אם עושה כן.¹⁴

הצעות פתרונות אלו של שמואל, טובות גם כששביעית נוהגת מהתורה, ולפיו אין צורך להזדקק לתקנת הלל. כשם שהלל לימד את ההמון להשתמש בתקנת פרוזבול, כך לדעת שמואל אפשר להרגיל את המלווים והלווים להשתמש בדרכים אחרות, במידה והמלווה רוצה בכל זאת את כספו בחזרה.¹⁵ אמנם שמואל לא יכל לבטל את תקנת הפרוזבול, כי על מנת לבטל יש צורך בבית דין גדול בחכמה ובמנין, אבל משמעות הדבר היא שאם ימצאו דרכים הלכתיות אחרות טובות ולגיטימיות יותר, ויהיה ניתן להרגיל את הציבור הזקוק לתקנה להשתמש בדרכים הללו, אזי הן עדיפות על פני תקנת הפרוזבול שיש בה לקויות ושהשימוש בה נעשה מחוסר ברירה, או כדרך הטובה ביותר במצבים מסוימים, אבל אין היא דרך נצחית ויש לבדוק בכל פעם את נחיצות השימוש בה.

יש להוסיף עוד, שדברי שמואל על כך שאילו היה בכוחו הוא היה מבטל את תקנת הפרוזבול, הובאו לאחר שבסתמא דגמרא כבר הועלתה השאלה האם תקנת הלל הייתה מוגבלת לדורו בלבד או שהיא יעילה אף לדורות. פרק זה במסכת גיטין רצוף בתקנות "לתיקון העולם" בתחומים שונים, ועל אף אחת מהם לא העלתה הגמרא את השאלה האם התקנה הוגבלה בזמן ונועדה רק לדור מסוים, למעט בתקנה זו:

איבעיא להו: כי התקין הלל פרוסבול – לדריה הוא דתקין, או דלמא

14. מלבד הצעות פתרונות אלו בשמו של שמואל שציין הרב קוק, על מנת לפתור את הבעיה לפיה עשירים לא מלווים לעניים, יש מקום לציין עוד הלכה משמו של שמואל, המראה את מגמתו לצמצם את תקנת הלל או להצביע היכן היא מיותרת מראש: "אמר רב יהודה אמר שמואל: יתומין אין צריכין פרוסבול; וכן תני רמי בר חמא: יתומין אין צריכין פרוסבול, דרבן גמליאל ובית דינו אביהן של יתומין" (גיטין לז ע"א). ראשונים חלוקים האם מדובר בחוב של אחרים שהוריש להם אביהם (רש"י), או בחוב שלהם (ר"ן, ריטב"א), אך בכל מקרה, יתומים מוצאים ממעגל המלווים שזקוקים לפרוזבול על מנת לגבות חובותיהם. הגדרת "בית דין אביהם של יתומים" היא העצמה של מעמד בית הדין, שהרי באופן כללי בית דין: "ממונים עליהן ועל ממונם והיו שטרותיהן כמסורים לבית דין" (רש"י).

15. הרמב"ן (גיטין לו ע"א) שאל: "ואני תמה למה ליה להלל פרוזבול, ליתקין על מנת שלא תשמיטנו בשביעית, איכא למימר אי כולי עלמא עבדי הכי משתכח תורת שביעית ולפיכך לא רצה לומר להם, אבל השתא מינכרא מילתא ואמרי בי דינא הוא דקא עביד, אי נמי בשעת הלוואה זימנין דלא דכירי וכיון דפסדי כלל איכא נעילת דלת אבל כשהלוו והגיע ערב שביעית כל אחד הולך וכותב לעצמו". נראה ששמואל סבר שבכל זאת דרך זו עדיפה על פני הפרוזבול שהוא לשיטתו "עולבנא דדינא".

לדרי עלמא נמי תקין? למאי נפקא מינה – לבטוליה. אי אמרת לדריה הוא דתקין מבטלינן ליה, אלא אי אמרת לדרי עלמא נמי תקין, הא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין. מאי? (גיטין לו ע"ב).

מדברי שמואל עולה שלא ניתן לבטל את התקנה כי יש צורך בבית דין גדול בחכמה ובמנין, ומכאן שהתקנה תקפה לדורות, אך שמואל עצמו הצהיר שאם היה ביכולתו הוא היה מבטלה. מכל מקום, שאלת הגמרא האם תקנת הלל הייתה לדורו או לדורות, מלמדת על כך שישנה אפשרות לפיה לא יהיה הכרח וצורך להשתמש בתקנה.¹⁶

נראה שהטעיון של שמואל, לפיו הפרוזבול הוא עולבנא דדיינא, מביא את רב נחמן, בן דורו של שמואל, לומר שיש צורך לקיים עדיין את תקנת הפרוזבול, ולו רק מהסיבה שלא ניתן לבטלה כי פשטה בהמון, ולשם ביטולה זקוקים לבית דין גדול בחכמה. אלא שרב נחמן מציע דרך, לפיה בית הדין לא יהיה מעורב בדיון שבין המלווה ללווה באשר להחזרת החוב, אלא שהמלווה והלווה יתנו ביניהם כאילו ההלוואה מסורה לידי בית הדין (גיטין לו ע"ב). הגמרא מוסיפה ומספרת, שבתקופה מאוחרת יותר תלמידי החכמים היו מוסרים את שטרות ההלוואה זה לזה:

רבנן דבי רב אשי מסרי מיליהו להדדי. רבי יונתן מסר מילי לר' חייא בר אבא, אמר ליה: צריכנא מידי אחרינא? אמר ליה: לא צריכת.

רש"י הסביר:

מסרי מיליהו – בלא כתיבת פרוזבול, אלא כך אמר לחברים: הרי אתם בית דין וחובי מסור לכם לגבותו כל זמן שארצה.

16. מעניין לציין שרבן שמעון בן גמליאל, נכד נינו של הלל, מוסר על פגיעה בתקנת הפרוזבול. במשנה בכתובות ט, ט נאמר: "ר' שמעון בן גמליאל אומר: מן הסכנה ואילך, אשה גובה כתובתה שלא בגט, ובעל חוב גובה שלא בפרוזבול" – "שגזרו עובדי כוכבים על המצות והיו יראים לשמור גיטיהן ומשקיבלתו שורפתו, וכן פרוזבוליהן" (רש"י כתובות פט ע"א). בשעת גזירות הדת היו כותבים פרוזבול אך קורעים אותו מיד ולא שומרים אותו, והיו מאמינים למלווה שטוען פרוזבול היה לי ואבד (גיטין לו ע"ב; רמב"ם הל' שמיטה ויובל ט, כד). דברי רשב"ג מתייחסים כנראה לגזרות שהיו לאחר מרד בר כוכבא. ראה: הר"ש ליברמן, "רדיפת דת ישראל", ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ח, עמ' ריג-רמה, שכתב ששעת הסכנה היא תחילת תקופת גזירות אדריאנוס. גם בתקופת הראשונים אנו מוצאים שלא נהגו לכתוב פרוזבול, אלא מלווים וגובים ללא פרוזבול. ראה למשל: שו"ת הרא"ש כלל עז, ב-ד; שו"ת תרומת הדשן א סי' טד; שו"ת התשב"ץ ג סי' סד, ועוד. על כך ראה: יצחק גילת, "השתלשלותה של תקנת הפרוזבול", פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 217-235; יוסף ריבלין, "השטרות בשמיטה והשמיטה בשטרות", סידרא, יח (תשס"ג), עמ' 113-119; הרב שג"ר, "תקנת הפרוזבול ודרכה של תורה שבעל פה", שיעורים בגמרא – שמיטה, עמ' 82-106.

הרא"ש כתב שהתנהלות זו של תלמידי רב אשי, המשיכה את ההצעה שהציע רב נחמן:

רב נחמן אמר: אקיימינה. הא מיקיים וקאי? הכי קאמר: אימא בה מילתא דאף על פי שלא כתב כמי שכתב דמי. כלומר, אף על פי שלא כתב פרוזבול אלא לשון הכתוב בפרוזבול אמרו בעל פה בפני הדיינין – מועיל כאילו הוא כתוב, ואהא סמכי אמוראי דלקמן רבנן דבי רב אשי דמסרי מילייהו להדדי. רבי נתן [יונתן – הגהות הב"ח] מסר מילי לרבי חייא בר אבא אמר ליה מר [מי – הגהות הב"ח] צריכנא מידי אחרינא? אמר ליה לא (רא"ש, גיטין פרק ד, יג).

בכך בעצם הצטמצם השימוש בשטר הפרוזבול, וממילא במעורבות הדיינים, ואמירה בעל פה בין תלמידי חכמים הפכה למספקת. רב נחמן כאמור קבל את תקנת הלל, אך בתקנתו שלו הוא המעיט בעזרתו של בית הדין ובמעורבותו. מכל מקום, חלק מהצעותיו של שמואל התקבלו גם להלכה. ניתן להתנות מראש שההלוואה קצובה לזמן ארוך שמועד פרעונה הוא לאחר השמיטה (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ט, ט; שו"ע חושן משפט סי' סז, י), וניתן להתנות 'על מנת שלא תשמיטני בשביעית' (רמב"ם שם י; שו"ע שם ט). כאמור, פתרונות אלו יעילים גם כששביעית נוהגת מהתורה, וזאת בניגוד לתקנת הלל המועילה רק כששביעית נוהגת מדרבנן.¹⁷ מכאן, שכשמלווה מעוניין לקבל בכל זאת את כספו חזרה, אין חובה להיזקק לתקנת הלל וניתן להיעזר ולהשתמש בפתרונות אחרים. הלל הצליח להרגיל את הציבור להשתמש בעקרונות הפרוזבול, בו בזמן שהצעותיו של שמואל, שאמנם נפסקו להלכה, לא פשטו בצורה של תקנה אלא כאופציה למי שיודע על קיום אפשרות זו. המסר העולה מהדברים הוא שיש לבדוק בכל פעם מה נכון וטוב יותר לעשות, וכיצד גם לשמר את אופי קיום המצווה של שמיטת כספים וגם להציע אפשרות הלכתית לגיטימית למלווה שמעוניין לגבות את חובו. הרא"ה קוק לא הזכיר בדבריו על סוגיה זו את היתר המכירה. אך אם נחבר את הסבריו לדברי שמואל שערער על נחיצות השימוש בתקנת הפרוזבול בדורו, והציע

17. גם דברי רב נחמן נפסקו להלכה, ותלמידי חכמים יכולים למסור דבריהם זה לזה (רמב"ם שם כז; שו"ע שם כ). הרמב"ם אף פסק להלכה את דברי שמואל לפיו: "אין כותבין פרוזבול אלא חכמים גדולים ביותר כבית דינו של רבי אמי ורבי אסי שהן ראויין להפקיע ממון בני אדם, אבל שאר בתי דינין אין כותבין" (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ט, יז), וכן השולחן ערוך (שם יח), אם כי השו"ע הסתפק בבית דין חשוב שהמחוס הציבור עליהם. הראב"ד בהל' שמיטה ויובל ט, כז הקשה סתירה בין הלכות הרמב"ם, וראה בנו"כ של הרמב"ם את תשובותיהם. ראשונים אחרים לא פסקו את דברי שמואל הללו, וראה בבירור הלכה גיטין לו ע"ב.

אפשרויות אחרות על מנת להתמודד עם מלווים שמעוניינים לקבל את כספם חזרה, אזי הדברים מתאימים לתפיסתו לפיה יש לבדוק מדי פעם את נחיצות השימוש בהיתר המכירה, ולשקול אפשרויות אחרות התואמות את ההלכה.¹⁸

ד. הרידב"ז: תקנת הלל – רק בענייני ממון

הרב יעקב דוד בן זאב וילובסקי, הרידב"ז, היה בר הפלוגתא הגדול של הראי"ה קוק באשר להיתר המכירה. הוא התכתב ודן רבות עם הראי"ה קוק, ובין דבריו העיר על ההשוואה בין היתר המכירה לפרוזבול:

אחינו בני ישראל. שמועה שמענו שרבים שואלים מדוע עשו היתר של מכירת חמץ, וכן מהר"ם תיקן היתר עיסקא, והלל התקין פרוזבול. הכופרים שואלים בכפירה, אבל גם יהודים כשרים שואלים השאלה הזאת. על זה מחויבים להשיב למען שלא יטעו את עצמם... בדבר תקנת הלל הפרוזבול, אדרבה מזה הוא מוסר השכל עד כמה החזיקו חכמים קדושת שביעית, עד שהצריכו לעשות תקנת פרוזבול כאשר מבואר בספרי הזה בדף [=צ"ל בפרק] י. ועם כל זה לא היה בכוחו לעשות אלא בדבר הנוגע לממון מטעם הפקר בית דין הפקר, אבל לא מה שנוגע לאיסור ולקדושת הארץ, [שבזה] לא היה כח ביד הלל הזקן ובית דינו לעשות שום היתר בעולם כלל להפקיע הקדושה מארצנו הק' (הקדמת פירוש בית רידב"ז על ספר פאת השולחן, עמ' 4-5).

18. הלכות שמיטת כספים ופרוזבול מופיעות בתוספתא שביעית ח, ג-יא. שתי ההלכות הראשונות הפותחות פרק זה בתוספתא עוסקות באוצר בית דין. גם אוצר בית דין הוא סוג של פתרון שחכמים מצאו כדי לפתור את בעיית הסחורה בפירות שביעית (רמב"ן ויקרא כה, ז). הרמב"ם לא הביא בהלכותיו, לפחות לא בצורה מפורשת, את הלכות אוצר בית דין (ראה: רדב"ז הל' שמיטה ויובל ז, ג, והרב יוסף קאפח שם. אם כי הרב שאול ישראלי, חוות בנימין ג עמ' תרכא-תרכה, דייק בדברי הרמב"ם שהוא כן מתייחס לאפשרות זו). דיוק בדברי התוספתא המלמדת על אוצר בית דין, מסביר את העניין: "בראשונה היו שלוחי בית דין יושבין על פתחי עיירות". "בראשונה" – מלמד על אופציה שנהגו בה בעבר, ושלא פשטה כמו הפרוזבול. אשר על כן הרמב"ם פירט והרחיב בהלכות פרוזבול, ולא עסק בהלכות אוצר בית דין. בשביל להקים מסגרת כזו נדרש גב כלכלי חזק ושיתוף פעולה של החקלאים והצרכנים, ואין זה פשוט להקים מסגרת של אוצר בית דין, כמו למלא שטר פרוזבול שבנוגע אליו פסק הרמב"ם "נאמן אדם לומר פרוזבול היה לי ואבד, כי חזקה היא שאין אדם מניח דבר מותר ואוכל דבר אסור" (הל' שמיטה ויובל ט, כו, על בסיס גיטין לז ע"ב). אולם, אין זה אומר שהרמב"ם איננו מסכים להלכתית להקמת מסגרת של אוצר בית דין. כל דרך שהיא נכונה ועומדת בקריטריונים ההלכתיים היא יעילה וטובה, ואין צורך להתקבע על דרך מסוימת אחת.

ואכן בגוף הספר (פרק י הלכה כה), לאחר שהוא צטט את דברי הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל ט, טז על תקנת הלל, חוזר שוב הרידב"ז על טענתו זו, ובצורה חריפה מאד:

לפי זה, להנך מרבוותא מרבותינו הראשונים ז"ל, דסבירא ליה דשביעית בזמן הזה מן התורה, בוודאי אסור לעשות התקנה הזאת. ואפילו להנך מרבוותא ז"ל דשביעית בזמן הזה דרבנן דהטילו חכמים קדושה על הארץ, מה כוחנו ומה גבורתנו לעשות תקנות לעקור הקדושה בתקנה קבועה לדורות, ובפרט שעיקר התקנה בטל ומבוטל, מלבד הלא תעשה דלא תחנם שהוא לא תעשה גמורה מן התורה עצם המכירה בקרקעות בלא קושאן, ע"פ חוק המדינה הוא כחרס בעלמא... וכי בעד איזה חתיכה נייר שימסור לנכרי נתבטלה קדושת מהארץ? והוא אך צחוק מכאיב לב בעוונותינו הרבים (בית ישראל על ספר פאת השולחן, עמ' קכב ע"א).

הוא לא הזכיר את שמו של הראי"ה קוק במפורש, וגם במהלך ספרו הוא לא הזכירו כלל בשמו אלא מכנה אותו "הרב מיפו", אבל יתכן בהחלט שדבריו החדים כוונו לראי"ה קוק.¹⁹ דבריו החריפים מלמדים על כך שגם הוא זיהה את הדמיון הרב שבין תקנתו של הראי"ה קוק לתקנת הלל, אם כי הוא הבחין בין הדברים. בדבריו שלושה טיעונים מרכזיים: [א] אין לתקן את היתר המכירה כתקנה קבועה. [ב] היתר המכירה מפקיע את קדושת הארץ. [ג] אין להשוות בין הפרוזבול להיתר המכירה, מאחר שהפרוזבול הוא תקנה בענייני ממון, ואילו היתר המכירה הוא בענייני איסור והיתר.

שני הטיעונים הראשונים לא שייכים לנושא בו אנו עוסקים אך גם עליהם השיב הראי"ה קוק בהרחבה. כפי שנכתב בהרחבה לעיל, הראי"ה קוק סבר גם הוא שההיתר הוא זמני, והוא אף כתב זאת לרידב"ז.²⁰ על הטיעון שהיתר המכירה מפקיע את קדושת הארץ השיב הראי"ה קוק באריכות רבה, על בסיס דברי הרב אשתורי הפרחי (כפתור ופרח פרק י) האומר שלארץ ישראל קדושה עצמית, ושגם אם מפקיעים לשעה ולצורך את קדושתה הרי שזה רק לעניין המצוות התלויות בה, אך קדושתה העצמית לא נפגמת.²¹

את דברי הרידב"ז לפיהם תקנת הלל היא רק בענייני ממון ולא בענייני איסור, ראה

19. על יחסו החיובי המעריך והמכבד של הרידב"ז לראי"ה קוק, ראה: אגרות לראיה, עמ' פג-פד, צד. ושם עוד בעמ' קיג, מכתבו של הרב יהודה זלצר על יחסו של הרידב"ז לראי"ה קוק. ראה גם: אגרות הראיה, חלק ב, אגרת תרט. מקורות נוספים: הרב נריה גוטל, מכותבי הראיה, עמ' מג, הע' 12.

20. שו"ת משפט כהן סי' סג, עמ' קכו; אגרות הראיה, חלק ב, אגרות תקכב, תקנה (עמ' קצ).

21. שבת הארץ, מבוא, פרק טו. פרק זה מתייחס ישירות לטיעון זה של הרידב"ז והוא נפתח במשפט: "אמנם יידי הגאון ר' יעקב דוד רידב"ז שליט"א העיר בקונטרס השמיטה".

הראי"ה קוק אחרת. כבר בחודש אדר תרס"ט, כחצי שנה לפני שנת השמיטה של שנת תר"ע, כאשר החל הראי"ה קוק לבסס את תוקפו של היתר המכירה והצורך להיזקק לו, הוא כתב לרידב"ז:

העיקר מה שלבנו דואב הוא שעל כל פנים מצות שביעית מופקעת היא ואין מקיימים אותה, וזו היתה באמת עיקר תקנתו של הלל בפרוזבול, שלא חידש על דברי תורה, אלא [שלימד את העם לעשות כן, בעוד] שאין ללמד את העם להפקיע מצווה כדברי התוס' גיטין לו ע"א ד"ה מי איכא מידי. ועל זה לבי דוי על שאנו מוכרחים ללמד את העם להפקיע מצות שביעית, במקום שאנו חייבים תמיד להקים עדות ביעקב וללמד את ישראל להתחייב במצוות שאפשר להפטר מהן כמו ציצית (מנחות מא ע"א) ותרומות ומעשרות על ידי הכנסה דרך גגות, חצרות וקרפיפות (ברכות לה ע"ב; גיטין פא ע"א) וכיו"ב (אגרות הראי"ה, חלק א אגרת קפט, עמ' רמו).²²

בספר שבת הארץ, באותו מקום בו השווה בין תקנת הלל בפרוזבול לבין היתר המכירה, חזר וכתב הראי"ה קוק דברים דומים:

יש מי שנראה מדבריהם שהפרוזבול מועיל מן התורה אפילו בלא תקנת הלל, שדין הפרוזבול הוא מוסר שטרותיו לבית דין שמן התורה אינו משמט (תוס' גיטין לו ע"א ד"ה מי). אלא שאין ראוי ללמד את הרבים לעשות תקנה להפקיע מצוה מן התורה. שאע"פ שאינם עוברים על האיסור של לא יגוש, מכל מקום המצוה של שביעית בהשמטת כספים היא מופקעת מידם ודמי למי שאינו לובש טלית החייבת בציצית ומתוך כך פוטר עצמו מן המצוה שעל זה מענישים בעידן דריתחא מפני שראוי להדר לקיים מצוות וק"ו שאין ראוי כלל לעשות טצדקאות להפטר מהן (מנחות

22. בשבת הארץ, מבוא, פרק טו, עמ' 172, בפרק בו השיב לטענות הרידב"ז על הפקעת קדושת הארץ בעקבות המכירה, חזר והשווה הראי"ה קוק בין היתר המכירה, הפרוזבול, ודורות אחרונים שמערימים כדי להפטר מתרומות ומעשרות. באגרות הראי"ה חלק א אגרת שיא כתב הראי"ה קוק לרידב"ז על היתר המכירה, ובדבריו רמיזה המשווה בין היתר המכירה לפרוזבול: "הוצאת לעז [=על היתר המכירה], מזיקה את הישוב היזק רוחני והיזק חומרי. היזק חומרי... אם לא יוציאו לחור"ל את הסחורה, את היין ואת תפוחי הזהב והשקדים וכיו"ב, ממש תשם הארץ, חלילה, ויחרב היישוב החדש... היזק רוחני, שעל ידי פרסום האיסור תסתם הדלת של הכניסה לארץ ישראל לבנותה בנין של נטיעה וזריעה ומסחרים ביבולה... אבל אם תסתם הדלת לגמרי בעד יראי ה'... שום אדם עשיר, אפילו ירא שמים, לא ירצה להשקיע רכוש בארץ ישראל". הביטוי שלא לנעול דלת, נקשר אף הוא לפרוזבול: "מאי פרוסבול? אמר רב חסדא: פרוס בולי ובוטי. בולי - אלו עשירים... בוטי - אלו העניים" (גיטין לו ע"ב-לז ע"א) - "בולי ובוטי - עשירים ועניים, עשירים שלא יפסידו ועניים שלא ינעלו דלת בפניהם" (רש"י לגיטין לז ע"א ד"ה בולי).

מא ע"א). אלא מפני שראה הלל שדבר זה מביא תקלה ועבירה – לימד את הכל להפקיע חיוב של השמטת כספים ע"י פרוזבול. וגם זה הלימוד להפקיע המצוה על פי היתר לדבריהם לא היה ראוי לקבוע כי אם משום ששביעית בזמן הזה מדרבנן (שבת הארץ, חלק ג, עמ' 66-67).²³

אכן השלכת תקנתו של הלל היא עניין ממוני, אך בסיכומו של דבר הוא לימד את העם לבטל מצווה, וכאילו שהיה מורה לכל ללבוש בגד שפטור מציצית ובכך להפטר ממצוות ציצית. הרידב"ז נימק את דברי הלל על בסיס דברי רבא הסובר שהסמכות להפקיע ממון יסודה בכלל ההלכתי "הפקר בית דין הפקר" (גיטין לו ע"ב), וזאת בהנחה (שמוסכמת על חלק מהראשונים) שדברי רבא מנמקים גם את מקור סמכות הלל לתקן תקנת פרוזבול (רש"י שם; ראב"ד הל' שמיטה ויובל ט, טז, ועוד). לעומתו, הראי"ה קוק לא הלך בדרך זו, ולדבריו יש לראות את תקנת הלל כהפקעת מצווה, כלומר איסור ולא ממון, ועל כן השווה דבריו להלכה בהלכות ציצית.²⁴ הוא סבר כשיטת הראשונים (תוס' גיטין לו ע"א ד"ה מי, ועוד) שדברי רבא: "הפקר בית דין הפקר" לא נועדו להסביר את תקנת הלל כלל, אלא את הסמכות של חכמים לקבוע ששביעית משמטת בזמן הזה, ושהלווה איננו חייב להחזיר את החוב, על אף שמהתורה מצוות שביעית אינה חלה כלל. על רקע זה תיקן הלל את תקנת הפרוזבול, המאפשרת למלווה לגבות את החוב מהלווה.

סיכום

הראי"ה קוק ביסס בכתביו ובפעילותו הרחבה את היתר המכירה. ההיתר נשען על כמה יסודות הלכתיים: שביעית בזמן הזה דרבנן; ספק במניין השנים; יש קניין לגוי להפקיע מחובת המצוות התלויות בארץ. מתברר שברקע להיתר, נמצאו גם העקרונות שהנחו את הלל לתקן את תקנת הפרוזבול, והם שמשו אצלו כמנוף רעיוני וכעוגן הלכתי להיתר המכירה. המכנה המשותף לתקנת הפרוזבול ולהיתר המכירה הוא שאלו תקנות שתוקנו בשל מצב חברתי וכלכלי קשה ומורכב, שהשפיע על אופי קיום

23. במקום נוסף התייחס הראי"ה קוק להשוואה שבין היתר המכירה להפקעת מצוות ציצית: "ודאי יש לנו לסמוך על היתר המכירה במקום הדחק האיום שהישוב שרוי בו. ולא שייך כלל לומר על זה אפילו מה שנאמר בהפקעת מצווה, דבעידן ריתחא ענשינן אעשה כהאי גוונא (מנחות מא), דזהו רק בודאי מצוה אבל לא במקום ספק בעיקר הדבר [=כוונתו לספק במניין שנות השמיטה והיובל]" (ש"ת משפט כהן סימן סג).

24. הראי"ה קוק (שבת הארץ, מבוא, פרק יא, עמ' 150-151) כתב שלדברי רבא "הפקר בית דין הפקר" מועיל הפקר זה גם ביחס לאיסור, ושגם אביי החולק על רבא (שם) איננו חולק משום שסובר שאין הפקר בית דין מועיל ביחס לאיסור, אלא מטעם אחר.

המצווה. במצב כזה המנהיגות מתערבת, מתקנת תקנות ויוצרת מנגנון הלכתי כדי לשמר לקיים ולחזק את היישוב או את חיי השוק והמסחר.

ובכל זאת בולט לעין הבדל מהותי בין תקנת הלל להיתר המכירה בפרספקטיבה היסטורית. תקנת הלל פשטה בישראל בתקופת התנאים והאמוראים, ולמרות ששמואל טען שיש מקום לבטלה ולפתח תחליפים הלכתיים אחרים לטובת מלווים שבכל זאת ירצו לגבות את חובם, בכל זאת היא עמדה על מקומה, אם כי מבין האמוראים יש שלא כתבו פרוזבול, אלא מסרו התניות הדדיות בעל פה, על גביית החוב. בנוסף, מכיון שההזדקקות להלוואות הוא נפוץ, התקנה יעילה ומסייעת לחלק ניכר מהאוכלוסייה ועל כן השימוש בה פשט. מכל מקום, המצווה מהתורה היא אכן להשמיט את החוב, ולפי חלק ניכר מהפוסקים אי אפשר יהיה להיעזר בתקנת הפרוזבול בצורתה הנוכחית לכששביעית תחזור לנהוג מהתורה, וממילא לעתיד לבוא יצטרכו המלווים שמעוניינים לגבות את החוב להשתמש בדרכים אחרות.

לא כך באשר להיתר המכירה. הנהגה זו באה לעולם לקראת שנת השמיטה תרמ"ט. היא זכתה אמנם לתמיכה של רבנים ופוסקים רבים, אך כבר אז היו להצעה זו מתנגדים לא מעטים. גם הראי"ה קוק התמודד מול התנגדות חריפה של רבנים מהארץ ומחו"ל לתקנה זו. מאז עברו עשרות שנים, ולמעשה בכל שמיטה מתעורר מחדש הדיון בתקנת היתר המכירה. יש ששוללים אותו מלכתחילה, ויש הטוענים שבעבר, בעת התחדשות היישוב היהודי בארץ, היה מקום להיתר זה, אך לא כיום. מאז שנוסדה תקנת היתר המכירה היא פשטה ברובה בציבור הדתי לאומי, אך לא בציבור החרדי. יכולתם של צרכנים חרדים למצוא פתרונות אחרים לעצמם, כמו יבוא מחו"ל או רכישת תוצרת מגויים תושבי הארץ, קל יותר מבעבר, והם מרבים להשתמש בהם. בנוסף, הם נוהגים לפרסם ולהסביר שדרכם זו היא הדרך הנכונה יותר – שמיטה לחומרא ולמהדרין, והצבור הרחב והמסורתי מפנים זאת, על אף שישנם טיעונים בעלי משקל כבד על מנת להוכיח שאין זו שמיטה לחומרא ולמהדרין, ולא לפתרונות מסוג זה התכוונה התורה. בכל זאת, רבנים שנטלו ונוטלים אחריות להמשך קיומה של החקלאות היהודית בארץ, הן כערך עצמי והן כצורך קיומי כלכלי של אותם המתפרנסים מחקלאות, והרואים חובה לעצמם ליטול אחריות על כלל הציבור שיאכל תוצרת מפוקחת ולא ספיחין, ויחד עם התחשבות ועיון מעמיק ורחב במצב הכלכלי של המדינה כמו קשרי יצוא ויבוא ועוד, ראו ורואים צורך להמשיך הלאה ולהשתמש בהיתר המכירה, לעגן אותנו ולחזק אותו מבחינה הלכתית אף טוב יותר מבעבר,²⁵ וזאת לצד בדיקה מתמדת ומציאת פתרונות חלופיים במקביל לפיתוחים חקלאיים

25. הרב זאב וייטמן, "תוקף היתר המכירה מבחינה משפטית והלכתית", תחומין, כז (תשס"ז), עמ'

חדשים: גידול בחממות ובמצע מנותק, אוצר בית דין, ועוד. בחברה מודרנית מתועשת וטכנולוגית, העובדה שאחוז קטן מאד מכלל המתפרנסים עוסקים בחקלאות היא כנראה מספיקה על מנת לספק תוצרת חקלאית מגוונת ובהיקפים גדולים, והראיה שלא חסר דבר במשך כל השנים, ובכל זאת המגמה היא להמשיך לקיים ולשמר את החקלאות היהודית, מה גם שמדובר בחקלאות מפותחת מאד, המכניסה כסף רב למדינת ישראל בשל היצוא ושומרת על האיזון ביחסי יצוא יבוא של תוצרת חקלאית ותשומות לחקלאות (טפטפות, מיכון, ידע וכד'), תמורת יבוא של מוצרים שאותם אין מייצרים בארץ.

למרות ההבדלים הקיימים בין אופי תקנת הפרוזבול והתפשטותה במהלך ההיסטוריה בקהילות ישראל, לבין היתר המכירה, המסר המשותף העולה מביניהן הוא שיש לבדוק בכל פעם את הצורך והשימוש בהיתרים הללו, ולמצוא דרכים מתאימות עד לקיומן המלא של המצוות הללו – שמיטת קרקעות ושמיטת כספים – מן התורה.